

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת בא, תשס"ג
מספר 478מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

חיוב קטן בתפילין

ממתי מחויב הבן הקטן בתפילין? בעניין זה מצאנו שתי גרסאות. בתוספתא חגיגה (פרק א, הלכה ב, ליברמן, 374-375) ובשינויי נוסח בברייתא שבבבלי (סוכה מב, ע"א ועוד), למדנו:

קטן... יודע לנענע - חייב בלולב, יודע להתעטף - חייב בציצית, יודע לדבר - אביו מלמדו שמע ותורה ולשון קודש... יודע לשמר תפילין - אביו לוקח תפילין אליו... יש בו דעת לישאל, ספיקו ברשות היחיד - טמא, ברשות הרבים - טהור; יודע לשחוט - שחיטתו כשרה, (יודע לאכול) כזית צלי - שוחטין עליו את הפסח.

ברם בכמה מקומות הובא נוסח שונה: "וכל שהוא יודע לשמור תפילין - חייב בתפילין" (ספרי זוטא, במד' טו, לח, האראוויטץ, 288): "וכל קטן שיודע לשמור את תפיליו חייב בתפילין" (מסכת תפילין, הלכה ג). לפי הכרעת הפוסקים עולה כי אין בין הנוסחאות ולא כלום. אין חובת הקטן אלא מדין "חינוך", ועל-כן כל "קטן היודע לשמור תפילין אביו חייב לקנות לו תפילין לחנכו" (לשון טור או"ח, סימן לג). חובת החינוך חלה על האב, ועל האב דווקא, ורק לשם כך עליו לקנות לבנו תפילין.

אך המעניין כי בברייתא ובתוספתא לא נזכרה כלל חובת חינוך, וכשם שקשה לטעון כי קטן "יודע לשחוט - שחיטתו כשרה" מדין חינוך בלבד, אלא כשרה לגמרי גם לאכילת גדול, וכשם ששחיטת קרבן פסח של קטן ה"יודע לאכול כזית צלי" היא שחיטה "למנויו" כדת וכדין, וכשם שספק הקטן ברשות הרבים טהור הוא לכל אדם מישראל ולא דווקא לקטנים, כך גם בשאר המצוות שנמנו - נטילת הלולב, עטיפת הציצית והנחת תפילין; משהגיע הקטן לגיל שיכול הוא לבצען הוא מחויב בהן ממש כמו גדול. יתר על כן, ה"חינוך" כמצווה מופיע במקורות התנאיים בשלושה מקומות בלבד, ואף בהם לא יוחדה חובת החינוך לבנים קטנים דווקא שאינם מחויבים במצוות כשלעצמם, והיא כוללת גם בנים גדולים ובני בית אחרים המחויבים במצוות. כך שנינו בבבלי קידושין (ל, ע"א) מחלוקת תנאים על דרשת הפסוק "חנך לנער על פי דרכו" (משלי כב, ו): "ר' יהודה ורבי נחמיה: חד אמר משיתסר עד עשרים ותרתיין, וחד אמר מתמני סרי ועד עשרים וארבעה", והרי בגילים אלו לכל הדעות מחויב הבן במצוות. ובבבלי ראש השנה (כט, ע"ב) הובאה ההלכה התנאית, ש"לא יפרוס אדם פרוסה לאורחין, אלא אם כן אוכל עמהם, אבל פורס הוא לבניו ולבני ביתו כדי לחנכן במצות". ואף שם בני ביתו ובניו אינם בהכרח אלו הפטורים מקיומן של מצוות. רק במשנה יומא (י, א) ובתוספתא (כיפ' ה, ב ליברמן, 249) נזכר החינוך בהקשר לבנים קטנים: "התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותם לפני שנה ולפני שנתים בשביל שיהיו רגילין במצוות", אך לא נאמר שם כי חובה זו מוטלת על האב דווקא, אלא ייתכן שעל כל גדול בישראל.

כאמור, חוץ ממקורות אלו לא מצאנו את המונח "חינוך", או "חינוך למצוות", במקורות התנאיים, אבל מצאנו שיעורי זמן שונים שבהם מחויב הקטן לקיים מצוות, ולכל מצווה שיעור זמן משלה. במצוות ראייה, נחלקו בית שמאי ובית הלל במשנה חגיגה (א, א), אם גיל החיוב מתחיל כשהתינוק "יכול לרכוב על כתפיו שלאביו", או שמא "כשיכול לאחוז בידו שלאביו ולעלות מירושלים להר הבית"; או, למשל, מה ששנינו במשנה סוכה (ב, ח): "קטן שאינו צריך לאמו חייב בסוכה".

נראה אפוא שרק בבבלי קיבל המושג חינוך את משמעותו הייחודית - החובה להרגיל את הקטן בקיום המצוות, למרות היותו פטור מקיומן. וכך מיישב אביי (חגיגה ד, ע"א) את הסתירה בין הפטור של הקטן ממצוות הראייה לפי האמור במשנה חגיגה, לבין מדרש ההלכה על הפסוק "יראה כל זכורך את פני ה'" (דב' טז, טז): "כל זכורך" - לרבות את הקטנים... אמר אביי: לא קשיא, כאן בקטן שהגיע לחינוך, כאן

בקטן שלא הגיע לחינוך. קטן שהגיע לחינוך דרבנן היא? אין ה"נ, וקרא אסמכתא בעלמא". נמצא שלדעת אביו, השיעורים הכתובים במשנה של "יכול לרכוב על כתפיו של אביו", או "יכול לאחוז בידו של אביו", אינם שיעורים הבאים לומר מהו תחילת זמן חיובו של הקטן עצמו, אלא שיעורים שבהם מחויבים לחנך את הבן למרות היותו פטור מקיומה של המצווה.

גם בבבלי סוכה (כח, ע"ב) הובא חילוק דומה בין היותו של הקטן פטור מלישב בסוכה, ככתוב במשנה, לבין חיובו לפי מדרש הכתוב על הפסוק "כל האזרח בישראל ישבו בסכת" (ויק' כג, מב): "כל' - לרבות את הקטנים... לא קשיא, כאן בקטן שהגיע לחינוך, כאן בקטן שלא הגיע לחינוך. קטן שהגיע לחינוך מדרבנן הוא? מדרבנן, וקרא אסמכתא בעלמא הוא". לפי תירוץ זה, הגיל שבו הקטן "אינו צריך לאמו" אינו הגיל שבו מתחיל חיובו של הקטן במצוות סוכה, אלא רק הגיל שממנו מחויב הקטן להתחנך במצווה זו, למרות היותו פטור ממנה.

העולה מדברינו, שיש הבדל בין המקורות התנאיים למקורות האמוראיים. במקורות התנאיים עצמם נמנו גילים שונים שבהם מתחייב הקטן עצמו במצוות, ואילו המקורות האמוראיים מציינים גילים אלה רק כזמן שבו מתחיל חיובו של האב לחנך את בנו למצוות. על השוני שבין המקורות התנאיים לבין המקורות האמוראיים שהבאנו (ומקומות אחרים שלא הבאנו), עמד כבר אמור"ר פרופ' יצחק ד' גילת ז"ל בספרו,¹ כשדן בשאלה ממתי מתחיל חיובו של אדם מישראל במצוות. לדעתו, יש הבדל בין הגישה במקורות הקדומים לבין הגישה במקורות המאוחרים, וכלשונו:

ההלכה הקדומה לא הכירה את גיל שלוש-עשרה כגיל חובה למצוות התורה. אדרבא, ההלכה הראשונה הקדימה חובה זו לגיל הרך בהתאם ליכולתו הפיסית של הילד לבצע בפועל את המצווה... אולם מימי האמוראים נתגבשה המגמה ליצור אחריות במועדי חלותם של חיובי הקטן במצוות. הן גיל החיוב והן גיל הענישה נקבעו לגיל שלוש-עשרה (ולבת - שתיים-עשרה), והמצוות שהילד עושה לפני גיל זה הוגדרו כמצוות מדרבנן.

השערתו של אמור"ר יש בה גם לבאר עניין נוסף: טיבו של החינוך למצוות. במקורות התנאיים הקדומים נשנו שיעורי הגיל השונים שהבאנו לעיל כשיעורים המכוונים לקטן, ממתי מחויב הוא עצמו בקיומן של המצוות. האב או האם המוזכרים אגב שיעורי גיל אלו, רק מסייעים להגדרת יכולתו של הקטן לקיים את המצווה. לדוגמה: מצוות ראייה היא מצווה המוטלת על הקטן מזמן ש"יכול לרכוב על כתפיו של אביו", או "יכול לאחוז בידו של אביו"; מצוות ישיבה בסוכה היא מזמן ש"אינו צריך לאמו", שכן אם הקטן זקוק לאמו אין הוא יכול לשבת בסוכה, משום שהאם עצמה פטורה ממצוות סוכה. אף "יודע לשמר תפילו אביו לוקח תפילין אליו" לא באה אלא להורות על הזמן ממתי מחויב הקטן בתפילין, ולא באה להטיל חובה על האב דווקא. הוא הדין ב"יודע לדבר" - אביו מלמדו שמע ותורה ולשון הקודש", אמנם זו מצוות תלמוד תורה שהאב חייב ללמד את בנו, אולם לחיובו של האב נוסף חיובו של הקטן עצמו ללמוד תורה מזמן היותו מסוגל לדבר.

יוצא אפוא, שבמשנת התנאים אין אנו מוצאים חיוב מיוחד על האב לחנך את בנו למצוות. ואם שנינו בספרי זוטא (לעיל): "ידבר אל בני ישראל... ובצד השני אתה אומר 'בני ישראל' - להזהיר את הגדולים על-ידי הקטנים להנהיגן במצוות ציצית. מכאן אמרו כל תינוק שיוודע להתעטף חייב בציצית, וכל שהוא יודע לנענע חייב בלולב... וכל שהוא יודע לשמור תפילין - חייב בתפילין", הרי שהחיוב להנהיג את הקטן במצוות לא הוטל על האב דווקא, אלא על כל גדול בישראל שיש לו נגיעה וגישה לקטן, שמוזהר הוא להנהיג את הקטן שהגיע לגיל החיוב לקיים את המצוות, אף שחיוב זה של הגדול אינו אלא נלווה וטפל לחיובו של הקטן עצמו, והוא בבחינת ערבותו של כל יהודי שזולתו יקיים מצוות, ואולי הוא יכול אף לכפות זאת על זולתו. אלא שבקטן שאין בו דעת לעשות מעצמו, הוזהר כל גדול להשגיח עליו ולדקדק בעשייתו. רק בתקופת האמוראים צומצמה, כאמור, חובתו של כל אדם מישראל לקיים מצוות והוחלה רק מזמן בגרותו הפיסית או השכלית, או בהגיעו לגיל שלוש-עשרה שנה. כתוצאה מזה פורשו שיעורי הגיל השונים שבמקורות התנאיים כמועדים אשר מהם מתחיל חיובו של הקטן להתחנך. על מי מוטלת חובה זו של חינוך, אם אין הקטן עצמו מחויב בקיום המצוות בשיעורי גיל אלו? הווה אומר על האב, מאחר שהוא נשנה במשנת התנאים בקשר לחיובו של הקטן. לאמור, האב הוא המחויב להעלות את בנו לירושלים לראות "את פני האדון ה'", הגם שהבן עצמו אינו מחויב בדבר. האב הוא המחויב ליקח תפילין לבנו לחנכו, כל אימת שהבן יכול לשמור על תפיליו, אף שהבן עצמו פטור מלהניח תפילין עד הגיעו לגיל המצוות. האב הוא המחויב לדאוג שכנו הקטן ש"אינו צריך לאמו" ישב בסוכה, אף שהקטן עצמו פטור ממצווה זו.

¹ פריקים בהשתלשלות ההלכה, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ב, 31.

דומה שאת הקריטריונים שניתנו במקורות התנאיים לחובה להתחיל בקיום המצוות הקישו התנאים לפסקה "יודע לדבר - אביו מלמדו שמע ותורה ולשון קודש", שהיא כידוע מצווה מובהקת שהאב מחויב לעשותה לבנו. וכשם שחובה זו חלה על האב, כך גם חיוב החינוך בשאר המצוות הוטל על האב בלבד.²

ד"ר ישראל צבי גילת
בית הספר לחינוך

² להרחבת הנושא עיינו במאמרי: "על מי מוטלת החובה לחנך את הבן הקטן לקיום מצוות?" סידרא יא תשנ"ה 21; דיני משפחה – יחסי הורים וילדים, חושן משפט, תשס"א, 315-334.